

Фактчекінг та спростування фейкової інформації: виклики та досягнення

Історія українського фактчекінгу

В останній рік загрози дезінформації стали однією з найбільш обговорюваних тем. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну продемонструвало руйнівні наслідки тривалих дезінформаційних кампаній. Проте підґрунтям цих процесів стала Революція Гідності та початок воєнних дій на сході України у 2014 році. Мирний протест громадян на підтримку Європейської інтеграції України показав, наскільки суттєвим це питання є для Кремля. Воно стало ідеологічним та світоглядним криголамом, який оголив імперські наміри російського режиму. Шлях захоплення України Кремль обрав через інформаційний простір. Засилля неправдивих повідомлень, залякувань та маніпуляцій у соціальних мереж стало викликом не лише для звичайної української аудиторії, а й професійних журналістів.

Про перевірку медіаповідомлень на постійній основі ні в Україні, ні в інших країнах ЄС ніхто не міркував, як ніхто не думав про реальну необхідність вибудовувати стійкі підходи протидії дезінформації як глобальній загрозі. Поняття фактчекінг традиційно використовувалося для перевірки заяв політиків, зокрема, під час виборчого процесу, проте перевіряти медіа та полювати на дезінформаційних зловмисників було абсолютно новою формою медіа діяльності.

На початку березня 2014 року в підвалі Могиланської школи журналістики було створено StopFake. Це була ініціатива викладачів, студентів та випускників, які вирішили створити новий механізм очищення інформаційного простору від шкідливих інформаційних повідомлень російських медіа та інформування української аудиторії про це. Саме російська дезінформація у всіх її проявах стала метою аналізу нового проєкту. За останній дев'ять років, увібравши в себе ключові приклади неправдивих повідомлень російських медіа, став потужним архівом згадок про російську брехню. У 2022 році StopFake увійшов до архівів Бібліотеки Конгресу

США як одне з «унікальних історичних джерел, яке детально демонструє еволюцію та загрози російської пропаганди й дезінформації».

У численних матеріалах на сайті StopFake можна побачити не лише еволюцію російської пропаганди на нарративному рівні, але й технічну сторону – які інструменти залучав Кремль для просування своїх тез, як використовував соціальні мережі та розбудовував міжнародну мережу агентів дезінформації.

Серед завдань StopFake: регулярний моніторинг українських та російських медіа на предмет неправдивої інформації про події в Україні; аналіз явища «Кремлівська пропаганда» у всіх її формах і проявах; інформування різних аудиторій та розвиток медіаграмотності; проведення досліджень.

Ще один відомий аналітичний проєкт VoxCheck Ukraine виник як економіко-аналітичний блог, де досліджувалися економічні проблеми, політичні процеси та реформи в Україні. Згодом на основі цього блогу експерти VoxCheck почали перевіряти політичні маніпуляції, промови та цитати політиків, намагатися здійснювати незалежний контроль політичного дискурсу. Своєю діяльністю VoxCheck базував на методології американських медіаорганізацій, які здійснювали аналогічну роботу – політичний фактчек.

В останні роки акценти діяльності VoxCheck з політичного фактчеку змістили в бік перевірки інформації в українських та російських медіа. За кілька днів до початку широкомасштабного вторгнення нам вдалося поспілкуватися з лідером проєкту VoxCheck Максимом Скубенком. Фактично з перших годин війни Максим змінив сферу діяльності та приєднався до лав Збройних сил України.

Найбільший злочин дезінформації, – говорить Максим Скубенко, – це маніпулювання питаннями, які пов'язані з життям людей. Кремль робив це роками, намагаючись непомітно впливати на будь-які процеси та зміни української держави. Медична реформа – згадує Максим Скубенко, – стала яскравим прикладом, як внутрішня та зовнішня дезінформація намагалася знищити спроби змін у медичній галузі. «Люди помирили без належного лікування, ініціатори нової реформи намагалися покращити цю ситуацію, а брехуни зробили все, щоб ці намагання вкрасти». Чималої шкоди завдавали і проросійські опозиційні політики, такі як представники «Опозиційної платформи – За життя», «ОПЗЖ» (15 вересня 2022 року суд заборонив діяльність цієї політичної сили), які регулярно транслювали ворожі наративи всередині українського суспільства, за допомогою своїх власних медіа легітимізували та поширювали ці тези.

«Без брехні» – ще один відомий український фактчекінговий проєкт виник у 2016 році¹. З самого початку основним фокусом команди була перевірка

¹ Без брехні // https://without-lie.info/category/factcheck/?gclid=Cj0KCQiA6fafBhC1ARIsAIJL8n_3VyL7LmQQKkvs_gvzS5LMh0DVxSt3Chsx1-fzd_KntjwphP_XQaAu3PEALw_wcB.

інформації у внутрішньому українському інформаційному просторі. За власною методологією фактчекери перевіряли заяви політиків та інформаційні викривлення в національному медіапросторі. Проте з часом тренінгова діяльність із регіональними медіа, менторство, навчання і комунікація з регіональними журналістами стали основною частиною діяльності команди «Без брехні». Тож у 2018–2019 роках увага членів команди цього проєкту була зосереджена на формуванні міжрегіональної мережі аналітиків та просуванні ідеї фактчекінгу в різних регіонах країни. Засновник проєкту «Без брехні» Олександр Гороховський згадує, що «поїздки в різні регіони України дали можливість побачити різну інформаційну атмосферу. Люди на Сумщині, Львівщині, Харківщині мають різні інформаційні орієнтири, авторитети та вподобання. На жаль, відомі медіаорганізації мають менший авторитет серед людей із віддалених містечок, ніж журналісти локальних видань». Як наслідок, до створеної мережі регіональних фактчекерів увійшло 26 видань. Фактично, цей мережевий проєкт від «Без брехні» охопив всю Україну від заходу до сходу.

Безумовно – зазначає Олександр Гороховський, – на особливості інформаційного поля та споживання у кожному окремому регіоні впливають різні чинники: географічний, культурний, ментальний, тому постійна взаємодія та формування агентів впливу на місцях було надзвичайно важливим завданням.

У 2018 році в Україні з'явився ще один фактчекінговий проєкт – «По той бік новин» від Інституту розвитку регіональної преси². Його мета – спростування фейків, які поширюють звичайні українці в соціальних мережах, месенджерах – плітки, чутки, лякалки, побутові фейки. Засновниця проєкту Альона Романюк згадує, що ідеєю проєкту було простою, доступною мовою розвінчувати улюблені побутові міфи та стереотипи. «Спростування мало бути не складнішим ніж сам фейк» – зазначає Альона Романюк. Проте вже перші дні діяльності проєкту довели, що не лише звичайні люди не вмюють перевіряти інформацію, не роблять цього й професійні журналісти. «Фейки лежать на поверхні, істину треба вишукувати, а цього ніхто не хоче робити» – розповідає Альона. Це підтвердив період пандемії Covid-19, коли фактчекери вперше зіткнулися зі ще одним явищем – інфодемією. Нині Альона Романюк очолює інший проєкт із медіаграмотності та фактчекінгу – «НотаЄнота» і, як і більшість організацій із перевірки фактів, бореться з загрозами російської дезінформації.

Окрім цих організацій, проблемою перевірки інформації та загрозою російської пропаганди в Україні на професійному рівні займалося чимало громадських

² «По той бік новин» // <https://behindthenews.ua/>.

організацій: Детектор медіа, Інститут Масової інформації, Український кризовий медіацентр, Інтерньюз Україна та багато інших.

Аналіз діяльності фактчекінгових та медіа-організацій показав, що до початку 2022 року в Україні склалась унікальна ситуація, коли різноманіття завдань різних організацій дало змогу вирішувати широкий спектр стратегічних завдань у сфері протидії дезінформації:

- максимальне охоплення різних цільових аудиторій;
- робота з регіональними медіа та побудова мережі фактчекерів та інформаційних агентів впливу в регіонах;
- аналіз внутрішньополітичного інформаційного простору на предмет поширення ворожих наративів;
- аналіз російськомовного інформаційного простору та регулярне дослідження наративів дезінформації;
- робота з міжнародними аудиторіями;
- навчання медіаграмотності, представлення фактчекінга як частини медіаграмотності в широкому сенсі.

Це сприяло формуванню високого рівня обізнаності аудиторії щодо основних загроз Кремлівської пропаганди та формування стійкості до неї.

«Бути гнучким» як принцип сучасного фактчекера

3 березня 2014 року «РІА новости» поширили фейк про те, що нібито в Белгородській області спостерігається масовий наплив біженців з України. «Белгородську область захоплює хвиля біженців з України. Приїжджають тисячі хороших людей – причому далеко не тільки з південного сходу України, а й із її центральних частин – рятуються від свавілля радикалів, які захопили владу в Києві», – процитували РІА губернатора регіону Євгена Савченка.³

Тоді журналіст Руслан Дейниченко зателефонував у пресслужбу Федеральної Міграційної Служби РФ в Белгородській області. Працівниця запевнила, що заяву про статус біженця в області на той момент написали лише п'ять громадян України. Проте також, немов у виправдання, додала, що хвилюватися не треба – прикордонники вже закупили речі найпершої потреби та отримали розпорядження готувати місця під табори для біженців. Ця інформація стала певним несподіваним сигналом, адже на той момент епіцентром подій був Криму й ніхто не передбачав початок

³ В Белгородской области не подтверждают информацию о наплыве беженцев из Украины — статус беженца попросили 5 человек // StopFake, 3 March 2014 <https://www.stopfake.org/ru/v-belgorodskoj-oblasti-ne-podtverdzhdayut-informatsiyu-o-naplyve-bezhentsev-iz-ukrainy-status-bezhentsya-poprosili-5-chelovek/>.

реальних бойових дій на Донбасі, які вочевидь уже активно готувалися російською владою. Це був перший урок, який надала пропаганда – у неї не буває випадковостей, а її меседжі тісно пов'язані з реальними намірами її творців. Через місяць після поширення цього фейку – у квітні 2014 року – почалась війна на Донбасі.

Сьогодні, згадуючи цю історію, фактчекери визнають, як мало тоді розуміли про справжні наміри Росії, ситуацію на сході України. Тож перші спростування команди StopFake виявили потребу в розробці власної методології фактчекінгу, яка б була максимально ефективною саме в роботі з російською дезінформацією. Специфіка аналізу полягала в перевірці фактологічних викривлень у комплексі з аналізуванням мережі стейкхолдерів дезінформації, особливостей технологічних платформ як простору поширення деструктивних повідомлень та наративних тенденцій пропаганди. Це дало змогу не лише знешкоджувати неправдиві повідомлення, а й передбачати можливі політичні наслідки. Такий підхід вимагав від аналітиків різноманітних знань та вмінь. Тож, фактично команді довелося самостійно вивчати всі можливі методологічні та цифрові можливості для такої роботи.

Удосконалення методології. До переліку фактчекерських завдань StopFake входив регулярний моніторинг російських та українських медіа на предмет російської дезінформації, перевірка фактів, аналіз цитат та посилань, вивчення візуальних матеріалів на предмет цифрової підробки – фото та відеомонтаж, робота з контекстом повідомлень. Починаючи з 24 лютого 2022 року команда зіткнулася з новими викликами – як перевірити військову інформацію, факти з окупованих територій тощо.

25 лютого 2022 року після захоплення російськими військовими острова Зміїний, українська влада офіційно повідомила про 13 загиблих прикордонників, у той час, як російські медіа писали про те, що українські захисники здалися в полон. Посилаючись на офіційні дані української сторони, StopFake опублікував повідомлення, яке спростувало тезу росіян. Із часом ми отримали підтвердження інформації про стан захисників Зміїного. Ця історія підштовхнула до швидкого перегляду методологічних підходів в умовах війни. Новим викликом стало дотримання балансу між оперативністю подачі інформації та пошуком усіх можливих доказів й аргументів, де пріоритетом залишається достовірність. Серед важливих завдань із метою оптимізації процесу верифікації – посилення взаємодії між усіма стейкхолдерами інформаційного процесу – журналістами, фактчекерами різних організацій, військовими, міжнародними організаціями та державними органами.

Технологічна гнучкість. Робота фактчекера ускладнюється постійними змінами з одного боку алгоритмів цифрових мереж і платформ, а з іншого – інформаційними

зловмисниками. Складалося враження, що протидія дезінформації – це біг позаду її творців та намагання загасити наслідки, а не запобігати загрозам. Протягом останніх дев'яти років розробники цифрових інструментів верифікації неодноразово змінювали алгоритми та правила гри, на це впливали різні фактори: актуалізація питання про втручання в дані, у тому числі приватні, комунікаційні політики комунікаційних компаній гігантів, виборчі політичні маніпуляції, які були пов'язані з дезінформацією в різних країнах, поведінка аудиторії. Для того, щоб адаптуватися до цих процесів, StopFake почав систематично відстежувати, аналізувати ці зміни та публікувати спеціалізовані огляди в рубриці «Інструменти». Пізніше ця сторінка на сайті StopFake стала однією з найбільш відвідуваних на цьому ресурсі.

Під час інфодемії Covid-19 фактчекерам вдалось випробувати всі діючі інструменти для перевірки фото, відео, діпфейків, відпрацювати підходи роботи з психологічними маніпуляціями та координованою неавтентичною поведінкою в соціальних мережах.

Партнерство. Досліджуючи технологічні зміни та намагаючись зрозуміти логіку цифрових трансформацій, з метою бути корисним у протидії деструктивним впливам, StopFake розпочав взаємодію з різними цифровими комунікаційними компаніями.

У 2019 році проєкт приєднався до міжнародної мережі фактчекерів IFCN і розпочав свою діяльність у рамках програми з перевірки фактів для компанії Мета. Таким чином вже на початку широкомасштабного вторгнення команда проєкту володіла усіма можливими інструментами та ресурсами для протидії дезінформації, була інтегрована в міжнародну професійну спільноту, що посилює діяльність з перевірки фактів та допомогло поширювати спростування для різних міжнародних аудиторій.

«Помилка» як шлях комунікації з аудиторією

Найбільший союзник будь-якого медіа – його аудиторія. Для фактчекінгових проєктів співпраця із читачами є просто необхідною. У перші місяці війни Росії проти України StopFake перетворився на повноцінний консультативний центр. Читачі повідомляли про пересування ворожих військ, просили допомоги та поради, як правильно реагувати на дописи в соцмережах і, у тому числі як спілкуватися з друзями та родиною в Росії. Було очевидно, що багато людей були збентежені коли почалося вторгнення і просто не знали куди звернутися із запитаннями, але вони знали про роботу StopFake і довіряли фактчекерам. Щорічне дослідження медіаспоживання в Україні USAID/Internews показало, що 16% українців регулярно користуються вебсайтом StopFake для того, щоб перевіряти зміст повідомлень в медіа. Фактично, це означає, що кожен шостий українець читає StopFake, щоб

перевірити правдивість новин, що дає нам високий рівень довіри⁴. Проте вибудовування довіри аудиторії є тривалим стратегічним завданням, над яким слід працювати до початку будь-якої кризи.

Співпраця з аудиторією та пошук релевантних шляхів до свого читача стали частиною редакційної політики StopFake від початку його заснування. На сторінці сайту з'явилася можливість користувачам надсилати приклади неправдивої інформації та важливі докази для спростування. Активна комунікація відбувається і на сторінках соціальних мереж. З метою виходу за межі цифрової бульбашки соціальних мереж, до ширшої аудиторії StopFake розпочав співпрацю з телебаченням та радіо. Мультимедійна редакція проєкту створила відео для широкого загалу, які виходили українською, російською та англійськими мовами, у тому числі й на телеканалах.

Також до пріоритетів проєкту входило розширення міжнародної аудиторії. Нині на сайті StopFake існує 14 мовних служб, які транслюють інформацію українською, польською, російською, англійською, німецькою, французькою, італійською, турецькою, болгарською та іншими мовами.

У роботі фактчекера помилки є неминучими. У процесі вибудовування довіри аудиторії не варто цього боятися та уникати. Відкритість у своїх кроках, намірах та аргументах має пов'язуватися з відкритістю та готовністю визнати свої помилки. З метою комунікації з аудиторією в контексті виправлень та спірних питань, StopFake розробив політику корекції, коли кожний читач, який має додаткові докази, може вплинути на зміст спростування. Таким чином команда посилює взаємодію, здобуває доступ до додаткової інформації, яку їй можуть надати читачі та посилює довіру аудиторії, яка в умовах кризи буде означати підтримку та стійкість до ворожих впливів.

Уроки і висновки

Досвід StopFake та інших фактчекінгових організацій України показав, яким чином фактчекінг може бути вписаним у структуру стратегічних комунікацій. У цьому контексті найважливішими завданнями організацій із перевірки фактів в контексті протидії дезінформації є:

- Систематичний моніторинг та комплексна перевірка інформації та ключових акторів інформаційного процесу;
- Регулярне удосконалення методологій фактчекінгу та перевірки фактів;
- Розбудова аудиторії та формування власних агентів поширення спростувань;

⁴ Опитування USAID-Internews щодо споживання медіа // Internews Ukraine, November 2022 <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/Ukrainian-media-stavlennia-ta-dovira-2022.pdf>.

- Комунікаційна робота зі стейкхолдерами інформаційних процесів на різних рівнях – локальному, національному, міжнародному. Формування стійких партнерств із цифровими компаніями;
- Інформування аудиторії, прозорість та доступність.
- Розвиток фактчекінгу як елементу медіаграмотності.

Вікторія Романюк – заступниця головного редактора StopFake, заступниця директора Могилянської школи журналістики, гостьова професорка Мадридського університету Карлоса III, доцент Українського католицького університету. Організатор 5-ї міжнародної конференції «Медіа та ідентичність: трансформація людини в цифрову епоху», керівник проєкту «Learn to Discern (L2D)» та багатьох інших проєктів у сфері медіазнавства.

Бібліографія

Badanie USAID-Internews dotyczące konsumpcji mediów, Internew Ukraina, listopad 2022, <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/Ukrainski-media-stavlennia-ta-dovira-2022.pdf>.

Bez kłamstw, https://without-lie.info/category/factcheck/?gclid=Cj0KCQiA6fafBhC1ARIsAIjL8n_3VyL7LmQQKkvs_gvzS5LMhoDVxSt3Chsx1-fzd_KntjwphP_XQa-Au3PEALw_wcB.

<https://www.stopfake.org/ru/v-belgorodskoj-oblasti-ne-podtverdzhdayut-informatsiyu-o-naplyve-bezhentsev-iz-ukrainy-status-bezhentsa-poprosili-5chelovek/>.

„Po drugiej stronie wiadomości”, <https://behindthenews.ua/>.